

PALMYRE OOMEN

Gods Eros en het natuurlijk godsverlangen in de kosmologie van Whitehead

‘We must conceive the Divine Eros as the active entertainment of all ideals, with the urge to their finite realization, each in its due season. Thus a process must be inherent in God’s nature, whereby his infinity is acquiring realization.’

A.N. Whitehead – *Adventures of Ideas* 1933, p. 277

INTRODUCTIE

De vele verwijzingen naar Plato’s begrip van Eros in het Whiteheads werk zijn niet toevallig en zonder betekenis. Op verschillende plaatsen heeft Whitehead aangegeven Plato van eminent belang te vinden voor de filosofie. Zijn meest geciteerde uitspraak is wel die waarin hij de Europese filosofische traditie karakteriseert als een serie voetnoten bij Plato (PR 39). Ook zijn eigen filosofie dus. Dat maakt overigens meteen duidelijk dat zo’n voetnoot nog aardig wat verrassingen in petto kan hebben.

Omdat het in deze bundel gaat om de voortgaande zeggingskracht van Plato’s dialoog *Symposium*, en daarmee om de plaats van Eros in de westerse cultuur, is Whitehead een bij uitstek interessant denker om te zien welk een vlucht dat kan nemen. Whitehead brengt expliciet Plato’s Eros ter sprake zowel in zijn kosmologie als in zijn cultuurfilosofie, en wel op een zodanige wijze dat er een duidelijke band is met wat we kunnen aanduiden als ‘natuurlijk godsverlangen’. Voor we dat nader uitwerken is het dienstig eerst iets meer achtergrond te geven over Whitehead en over de notie van het natuurlijk verlangen naar God.

Alfred North Whitehead (1861-1947) wordt hier gepresenteerd en besproken als filosoof. Maar voor hij op 63-jarige leeftijd als hoogleraar filosofie aan de Harvard University werd benoemd, had hij al een lange universitaire loopbaan achter de rug. De eerste dertig jaren daarvan (1880-1910) bracht hij door in Cambridge (UK), waar hij als logicus en wiskundige werkte, en samen met Bertrand Russell aan het grootse project van de *Principia Mathematica* begon. In de daarop volgende jaren te Londen (1910-1924) werd dat project voortgezet, maar richtte hij zijn aandacht daarnaast op fundamentele epistemologische en ontologische kwesties betreffende de natuur en haar wetenschap. Op basis van deze natuur- en wetenschapsfilosofische periode werd hij uitgenodigd voor een hoogleraarschap in de wijsbegeerte aan de Harvard University. In deze Harvard-periode (1924-1937) ontwikkelde hij zijn metafysisch project, met als belangrijkste neerslag daarvan *Process and Reality* (1929), naast andere werken zoals *Adventures of Ideas* (1933). Vermeldenswaard is dat Whitehead 'metafysica' opvat naar het model van theorieën of werkhypothesen uit de wetenschap, dat wil zeggen nooit als eindpunt doch als het nimmer eindigende zoeken naar een samenhangend stelsel van ideeën waarmee idealiter alle ervaring te interpreteren is. Deze 'werkhypothese' zullen we onderstaand nader beschouwen, en wel vooral met het oog op hoe daarin het natuurlijk verlangen een plaats krijgt, hoe dit verlangen naar God in samenhang gezien wordt met het verlangen en de liefde van God, en hoe Whitehead een en ander uitwerkt met de begrippen 'eros' en 'peace'.

'Natuurlijk godsverlangen' is een meerzinnige term. De term wordt veelal gebruikt voor het verlangen naar God dat de mens van nature eigen zou zijn. Het bijvoeglijk naamwoord 'natuurlijk' duidt erop dat deze verlangende gerichtheid op God opgevat wordt als iets dat ingeschreven ligt in de natuur van de mens. Reeds op grond van zijn mens-zijn heeft de mens iets met God te maken, daarvoor is niet eerst

een bemiddeling nodig door de Schrift of de kerk of Jezus Christus. Zo heeft de term een theologisch-antropologische lading.

Daarnaast, doch niet los daarvan, kan de notie ‘natuurlijk godsverlangen’ ook gebruikt worden in de betekenis dat er in de niet specifiek menselijke natuur, dus in alles wat leeft en bestaat, een zekere gerichtheid op God constitutief is voor dat bestaan. Een verlangen dat eigen is aan ‘de natuur’, aan de aard van alle werkelijkheid. Een dergelijke visie zien we in Plato’s *Symposium* verwoord in de rede van de arts Eryximachus (*Symposium* 186a). In deze bijdrage over het eros-motief in het denken van Whitehead zullen we het woord ‘natuurlijk godsverlangen’ in deze dubbele betekenis tegenkomen.

KENNISMAKING MET WHITEHEADS FILOSOFIE

Whiteheads filosofie is het best te begrijpen als we haar beschouwen in het licht van de omwenteling die hij ermee beoogt. Whitehead is diep ontevreden met het mechanistische denkschema dat vanaf de 16de eeuw de dominante manier is geworden om de werkelijkheid te begrijpen. Earnstige tekortkomingen daarvan ziet hij niet alleen als het gaat om mens en cultuur, maar ook en onverwachter met betrekking tot de fundamenteën van de fysica. Vanuit die onvrede zoekt hij een niet-mechanicistische visie op de werkelijkheid te ontwikkelen die hij aanduidt als ‘philosophy of organism’, later bekend geworden als ‘procesfilosofie’. Anders gezegd: Whitehead wil het werkelijke zijnde (van het niveau van de fysische elementaire entiteiten tot het niveau van mensen en culturen) niet begrijpen naar het model van het dode ding en de machine, maar naar het model van het levende organisme, dus niet als ding of substantie (in de zin van Descartes) maar als proces of gebeurten (MT 127-174).

Dat is een grote omwenteling. Een mechanistisch beeld schetst de werkelijkheid namelijk als ten diepste bestaande uit dingen, losse dingen, die elkaar uitwendig doen bewegen of maken. Het beeld van een organisme is radicaal anders. Organismen kunnen alleen maar bestaan doordat zij (elementen van) andere organismen in zich opnemen. Organismen worden niet zozeer gemaakt, maar maken zichzelf (uit dat materiaal). Dat 'zichzelf maken' is dus niet los gedacht van die oorzaken of materialen, integendeel: zelf-wording is intrinsiek relationeel van aard.

Whitehead sluit hier sterk aan bij Aristoteles' visie op de werkelijkheid, waarin ook de '*physis*' als paradigma functioneerde. '*Physis*' (natuur, van het Griekse werkwoord *phuein*, dat groeien betekent) wordt bij Aristoteles begrepen naar het model van de biologische natuur, van het groeiende. Natuur derhalve als datgene wat het principe van beweging in zich heeft, zoals Aristoteles dat uitdrukt, en waar onze moderne 'fysica' dus erg ver vanaf is komen te staan. Dit 'een principe van beweging in zich hebben' markeert het verschil met een mechanistische visie, want dan komt de beweging altijd van buiten.

GOD ALS CONCRETISERINGSPRINCIPE EN EROS

Vanuit zijn visie dat wat werkelijk zijnde mag heten te kenmerken is als een proces, dat wil zeggen als een *gebeuren van zelfwording*, vraagt Whitehead zich af wat daar de mogelijkhedenvoorwaarden voor zijn. Allereerst moet er sprake zijn van *verleden gebeurtenissen als materiaal* waar de nieuwe gebeurtenis zich uit kan vormen. Maar dat is niet genoeg, want een verzameling van materialen is geen voldoende voorwaarde om tot een welbepaalde concrete synthese te komen. Een grote hoeveelheid materialen kan immers op zeer veel manieren tot een eenheid gesynthetiseerd worden (zoals uit een gegeven hoeveelheid mozaïeksteentjes zeer veel verschillende mozaïeken gemaakt kun-

nen worden, het ene wellicht mooier dan het andere). Er is dus behalve materiaal ook iets als een *criterium* of *waardenstandaard* vereist waardoor bij het gegeven aanbod van verleden gebeurtenissen de ene synthesesmogelijkheid als aantrekkelijker verschijnt dan de andere.

In Whiteheads eigen woorden krijgt dit alles een affectievere toonzetting. Een wordend gebeuren, zegt hij, voelt de verschillende mogelijkheden, en voelt de ene als meer attractief dan de andere. De genoemde waardenstandaard werkt daarbij als ‘concretiseringsprincipe’, omdat die bij de veelheid van mogelijkheden laat voelen welke daarvan in de concrete situatie voor dat nieuwe gebeuren het aantrekkelijkst is, en zo het verlangen ernaar oproept en tot realisering ervan verlokt.

Dit ‘principle of concretion’ duidt Whitehead soms aan als ‘God’, of preciezer, als de ‘primordiale kant van God’. Het is God die voor ieder gebeuren een particuliere attractie genereert, die een ‘lure for feeling’ is; God werkt als ‘object of desire’ en verleent daarmee het wordende gebeuren een eigen subjectief gevoeld doel, waardoor het als gebeuren geconstitueerd wordt.¹

Whitehead maakt een vergelijking met Aristoteles’ filosofie, waarin ter wille van de beweging een Eerste Beweging moet worden verondersteld. Deze veronderstelling is fysisch gezien inmiddels verkeerd gebleken, zegt Whitehead, maar binnen een gebeurtenis-filosofie ziet hij wel een analoge probleem dat alleen op een analoge manier opgelost kan worden:

In the place of Aristotle’s God as Prime Mover, we require God as the Principle of Concretion. (SM W 174)

Belangrijk is om hier te benadrukken dat Whitehead *niet* een model hanteert waarin sprake zou zijn van één doel, en waarin God alles naar dat ene ideale doel zou toe trekken, of waarin God dat ene overkoepelende doel zou belichamen. Nee, Whitehead:

There is not just one ideal 'order' which all actual entities should attain and fail to attain. In each case there is an ideal peculiar to each particular actual entity, and arising from the dominant components in its phase of 'givenness.' [...] The notion of one ideal arises from the disastrous over-moralization of thought under the influence of fanaticism, or pedantry. The notion of a dominant ideal peculiar to each actual entity is Platonic. (PR 84)

In Whitehead is God in zijn onveranderlijk primordiaal aspect dus 'object of desire', maar hoewel onveranderlijk toont God zich voor ieder particulier gebeuren anders, belichaamt God steeds in relatie tot de particuliere gegevenheid van een wordende gebeurtenis een andere, bij die particuliere gegevenheid passende beste synthesesmogelijkheid ('a dominant ideal peculiar to each actual entity'). Dus – ook al loopt bij hem het verhaal via God – net als Nietzsche keert Whitehead zich hartstochtelijk tegen een denken in termen van hét doel voor dé wereld. Nee, 'het beste/aantrekkelijkste' is altijd contextueel, particulier.

Meerdere malen brengt Whitehead naar voren dat het niet zomaar om een aanbod van 'kale' mogelijkheden gaat, maar om een zodanig aanbod dat die mogelijkheden wérken, prikkelen, lokken. Het is in zijn optiek Gods relatieve waardering die aan de mogelijkheden werkzaamheid geeft (PR 32). In het volgende citaat belicht hij dat, aan de hand van Plato's visie dat de ideeën '*life and motion*' krijgen door de Psyche:

Plato then passes on to the agency whereby ideas obtain efficiency in the creative advance. As he conceives them in abstraction, he finds ideas to be static, frozen, and lifeless. They obtain 'life and motion' by their entertainment in a living intelligence. Such a living intelligence [...] was what Plato termed a Psyche (AI 147).

In het vervolg van deze tekst legt Whitehead dan een link tussen deze Psyche en Plato's Demiurg:

He [= Plato] conceives of a basic Psyche whose active grasp of ideas conditions impartially the whole process of the Universe. This is the Supreme Craftsman, on whom depends that degree of orderliness which the world exhibits. (AI 147)

Deze beschrijving van Plato's visie kan ook dienen als beschrijving van hoe Whitehead de primordiale natuur van God ziet, namelijk als het 'voelen' ('prehenderen') van alle mogelijkheden in hun relatieve wenselijkheid, zodanig dat ze het gebeuren van de werkelijkheid conditioneren, en waardoor er een bepaalde mate van ordelijkheid in de wereld komt.

Ook op een markant verschil tussen Whitehead en Plato in dezen moet echter gewezen worden: die conditionering wordt bij Whitehead namelijk uitdrukkelijk *niet* als een vorm van opleggen of maken gedacht maar als een 'verlokken': 'The influence of the entertainment of ideas is always persuasive' (AI 148), terwijl Plato op dit punt volgens Whitehead niet eenduidig is: 'However, on this point he [= Plato] wavers, and sometimes he writes as if the Craftsman were disposing the world according to his supreme will' (AI 148). Een dergelijke dispositie van Godswege wil Whitehead uitdrukkelijk niet, noch dat God als een ambachtsman wereldlijke zaken produceert, dan zouden we immers weer terug zijn bij een mechanistisch model waarin teweegbrengen een 'actus externus' is, en het organismemodel met zijn nadruk op de 'actus internus' verlaten hebben.²

Proberen we het beeld dat Whitehead voor ogen staat nog scherper te krijgen, en wel precies met behulp van het erosmotief. God naar zijn primordiale kant verschijnt als (in iedere particuliere situatie ánders oplichtend) 'object of desire':

His particular relevance to each creative act, as it arises from its own conditioned standpoint in the world, constitutes him the initial 'object of desire' establishing the initial phase of each subjective aim. (PR 344)

En zo is God getekend als degene die ons verlangen wekt en object daarvan is. God als primordiaal 'beweegt' tot op zekere hoogte analoog aan de wijze waarop Aristoteles' Eerste Beweger beweegt (SMW 174, PR 344), namelijk zoals de geliefde de minnaar beweegt. En Whitehead sluit daarmee natuurlijk ook expliciet aan bij Plato's beeld van eros.

Whitehead spreekt echter niet alleen van eros als het natuurlijk verlangen gericht óp God, maar ook en sterk over eros als het verlangen ván God, over eros als Gods 'valuations' en 'appetitions':

... the valuations involved in the Primordial Nature of God, here also termed the Eros of the Universe.
(AI 253)

Hoe is dan de samenhang te begrijpen tussen God als object van verlangen (als geliefde) en God als zelf verlangend (als minnaar)?

Whitehead concipieert God (nog steeds enkel beschouwd naar Gods primordiale natuur) als een verlangend voelen van alle mogelijkheden. Hij spreekt van Gods begeertes/verlangens.³ Zo duidt hij Gods primordiale natuur aan als 'a completeness of "appetition"' (PR 33), als een 'primordial appetite' (PR 48.347) of als 'appetitive vision' (PR 348). Gods voelen van mogelijkheden is dus niet een neutraal registreren van mogelijkheden, maar een actief ernaar verlangen, in de zin van een hunkering naar hun werkelijkheid wording (PR 33). Deze 'begeerte' van God duidt Whitehead in *Adventures of Ideas* aan als de goddelijke Eros:

We must conceive the Divine Eros as the active entertainment of all ideals, with the urge to their finite realization, each in its due season. (A I 277)

Die goddelijke Eros omschrijft Whitehead nader als het verlangend uitstaan naar waarheid, schoonheid en goedheid (P R 346.348), en als Gods nastreven van intensiteit:

The primordial appetitions which jointly constitute God's purpose are seeking intensity. (P R 105)

Een en ander betekent dat God zelf getekend is door onrust, door verlangen naar het werkelijkheid worden van mogelijkheden. En het is deze Goddelijke Eros die aanstekelijk werkt. Want wanneer wij God 'voelen' ('prehenderen'), voelen we Gods verlangen op een manier dat het ons verlangen wekt, als ons verlangen 'incarneert' (A I 198). Wanneer gesproken wordt van God als 'object of desire' is God niet een onbewogen object van ons verlangen, maar is het Gods eigen verlangen dat ons mee-verlangen wekt. Whitehead spreekt hier van 'conformal feeling' (A I 253). Het is dit mee-resonerende verlangen, dat het subjectieve doel is van de daarmee geconstitueerde nieuwe wordende gebeurtenis:

Each temporal entity, in one sense, originates from its mental pole, [...] It derives from God its basic conceptual aim [subjective aim], relevant to its actual world, yet with indeterminations awaiting its own decisions. (P R 224)

In this sense God is the principle of concretion; namely, he is that actual entity from which each temporal concrecence [= subject] receives that initial aim from which its self-causation starts. That aim [...] constitutes the autonomous subject in its primary phase [...] (P R 244) [...] the supreme Eros incarnating itself as the first phase of the individual subjective aim in the new process of actuality. (A I 198)

Waar Whitehead spreekt van God die verlangen wekt, van God die aan de wereldlijke entiteiten hun initieel subjectief doel geeft, verdient het extra aandacht wat daar binnen een organicistische context mee gezegd is. Wat God ‘doet’ is verlangen naar de realisering van mogelijkheden op de daarvoor gepaste tijd, op een wijze dat het mee-verlangen wekt en daarmee nieuwe gebeurtenissen als wordende gebeurtenissen doet ontstaan. Maar het is aan het hiermee geconstitueerde gebeuren zélf om de als meest attractief gevoelde richting te concretiseren en dus te modificeren tot werkelijkheid (PR 224.245).

Op deze wijze geeft Whitehead een visie waarin de werkelijkheid (natuur, inclusief menselijke wereld) doortrokken is van een ‘eros’, een drijvende kracht (‘urge’) die tot steeds nieuwe werkelijkheid-wording evoceert.

GODS ALBEWARING EN DE ERVARING VAN VREDE

Tot hier hebben we slechts een deel van Whiteheads conceptie van God belicht, namelijk de primordiale natuur van God. Maar er is bij Whitehead ook sprake van een ander aspect van God. Naast God-als-primordiaal, als bron en attractiegenererende ‘begeerte’ van *al het mogelijke*, waardoor de wereldlijke gebeurtenissen in hun veelheid kunnen ontstaan en gebeuren, conceptualiseert Whitehead God ook als het inbegrip van *al het werkelijke*, namelijk als diegene in wie alle werkelijkheid, alle gebeurtenissen van de voortgaande geschiedenis, opgenomen en gekend wordt en altijddurend bewaard blijft. God dus die groeit door de opname van de altijd voortgaande temporele werkelijkheid (PR 346). Whitehead noemt deze kant van God – die niet zozeer een ‘kant’ is, als wel God in zijn concrete volheid – de ‘volg-natuur’ van God (namelijk volgend op de werkelijkheid) oftewel de *‘consequente natuur van God’*. Daarnaast gebruikt hij ook andere aanduidingen zoals ‘the

Great Fact', 'Final Fact' of 'the Unity of Adventure' (AI 295-296).

Het is tot op zekere hoogte een klassiek beeld van God: alles gaat van God uit, alles komt in God terug. Zeg maar, God als alfa en omega. Maar bijzonder is hier dat die omega in Whiteheads visie geen eindpunt is, want omdat alles relationeel is, is God als Groot Feit zélf ook weer van invloed op de wereld. We zullen daar dadelijk op terugkomen.

De betekenis die in Whiteheads filosofie het concept van Gods consequente natuur heeft, is goed te illustreren met enkele passages ontleend aan Václav Havel, die (weliswaar binnen een ander filosofisch kader – gekleurd door Husserl en Heidegger) een vergelijkbare notie onder woorden tracht te brengen. De passages zijn ontleend aan *Brieven aan Olga*,⁴ brieven die Havel vanuit de gevangenis schreef aan zijn vrouw en waarin hij regelmatig filosofische beschouwingen gaf. Enkele daarvan betreffen de notie 'geheugen van het zijn', een notie die opmerkelijke verwantschap vertoont met Whiteheads 'consequent nature of God'. Havel spreekt van 'absolute horizon' en van 'het geheugen van het zijn' om zijn idee tot uitdrukking te brengen – een idee waar hij op hoopt, waar hij uit leeft – dat al het zijnde bewaard blijft. Hij schrijft:

Wat hij [God] voor mij is – de horizon zonder welke alles zinloos is en ik eigenlijk niet kan bestaan – dat is hij door zijn wezen, niet dankzij een stunt, die respect zou verdienen. [...] deze 'intiem-kosmische' partner, die nu eens mijn geweten, dan weer mijn hoop, nu eens mijn vrijheid en dan weer het wereldgeheugen belichaamt [...] Zijn laatste oordeel speelt zich op dit moment af, steeds weer opnieuw en toch gaat het juist telkens weer om een laatste oordeel: niets van wat gebeurd is kan ongedaan gemaakt worden, alles ligt opgeslagen in het 'geheugen van het zijn' – ook ik zit erin – voorgoed veroordeeld tot mezelf zijn –

tot zijn zoals ik ben en tot degene die ik van mezelf maak.
(Brief 41)

In Brief 94 komt hij terug op dit 'geheugen van het zijn':

Tot nu toe heb ik hoofdzakelijk de 'registreerfunctie' van de absolute horizon beklemtoond, dus wat ik destijds 'het geheugen van het zijn' heb genoemd. Maar wat stelt dat geheugen, dat registratievermogen voor zonder de geest?

En een week later vervolgt hij:

Dit betekent echter dat het niet alleen om de vooronderstelling van het 'geheugen van het zijn' gaat (wat gebeurd is, kan niet ongedaan gemaakt worden), of alleen om een totale registratie van alles, maar dat het wezenlijk om meer gaat. Het is alsof de mens vooronderstelt dat niet alleen alles 'ergens' geweten wordt, maar dat 'daar' ook alles naar waarde geschat wordt, zijn voltooiing vindt, zijn definitieve vorm krijgt en als zodanig zinvol wordt. Het gaat dus niet alleen om een passieve, 'optische' achtergrond, maar vooral om een ethische achtergrond die normen, verwachtingen, de vooronderstelling van een 'absolute gerechtigheid', het absoluut zinvolle, in zich sluit. (Brief 95)

Deze verwoording van Havel sluit zeer goed aan bij de betekenis van het concept van Gods consequente natuur bij Whitehead. Het staat voor de bewaring van alle werkelijkheid, voor de hoop en de intuïtie dat alles wat gebeurt op een of andere manier van belang is en blijft, op waarde geschat wordt, gezien wordt. En omdat Havel zoveel toegankelijker schrijft dan Whitehead kan hij hier goed dienen om dit aspect van Whiteheads denken te verduidelijken.

Sterker dan Havel doet, werkt Whitehead de notie van het Grote Feit uit in termen van schoonheid. In Gods consequente natuur zijn de elementen van de voorbije wereld

opgenomen. Niet zomaar als in een archiefkast opgeborgen, maar door God gezien als wat ze kunnen zijn. ‘Getransformeerd naar Gods wijsheid’ noemt Whitehead dat. Gods consequente natuur is als het ware het door God gerealiseerde mooist mogelijke mozaïek van alle gegevens. Een ‘mozaïek’ dat overigens zich steeds vernieuwt en aangroeit, want de werkelijkheid gaat door; en zo komt er steeds werkelijkheid bij die opgenomen wordt in het ‘geheugen’, in ‘the Unity of Adventure’, die al deze elementen omvormt en samenvoegt tot een zich steeds vernieuwende ‘verschijning’:

This Appearance [...] is the final Beauty with which the Universe achieves its justification. This Beauty has always within it the renewal derived from the Advance of the Temporal World. (AI 295)

En zoals voor Plato is ook voor Whitehead Schoonheid *werkzaam* (AI 285) en kan het proces niet eindigen bij Gods in zich opnemen van alle werkelijkheid. Van dit Geheugen, dit Grote Feit of deze ultieme Schoonheid gaat zelf weer een invloed uit op de wereld. In de moeilijke laatste pagina van *Process and Reality* verwoordt Whitehead deze doorwerkende invloed (als de ‘vierde fase’ aangeduid) op een manier dat daarin het thema van de liefde opnieuw en expliciet naar voren komt:

The action of the fourth phase is the love of God for the world. It is the particular providence for particular occasions. What is done in the world is transformed into a reality in heaven [= God’s consequent nature], and the reality in heaven passes back into the world. By reason of this reciprocal relation, the love in the world passes into the love in heaven, and floods back again into the world. (PR 351)

Ook Havel spreekt over die doorwerkende invloed, over de ervaring van dat 'geheugen van het zijn':

Het veronderstellen van een absolute horizon betekent natuurlijk niet dat er iets 'verklaard' wordt. Maar het is wel de enige bron van onze hoop, de enige drijfveer van ons 'geloof' in de zin van toestand van de geest waarin de werkelijkheid wordt gereflecteerd; het is de enige existentiële meta-ervaring (een in alle andere ervaringen schuilgaande ervaring) die, zonder te verklaren wat het leven precies voor zin heeft, het vertrouwen wekt dat het een of andere zin heeft; door het ervaren van een absolute horizon krijgt de mens de moed om te leven en wordt hij geholpen het gevoel van vergeefsheid, van overbodigheid, de druk van het Niets, het hoofd te bieden. (Brief 94)

Zoals gezegd vertoont dit frappante overeenkomst met wat Whitehead voor ogen staat. Ook bij hem is de ervaring van het Grote Feit, van Gods consequente natuur, een zeer indringende ervaring voor wie dit ten deel valt. Gods consequente (in de zin van: totale) natuur is dus geen omega als eindpunt, maar werkt terug op de wereld.

Causale werking (van A op B) is bij Whitehead primair gedacht in termen van 'ervaren'/'in zich opnemen'/'prehenderen' door B van A (PR 236), want eigen aan een organicistische visie is immers dat het gevolg (B) *zich* vormt uit het gebodene (een veelheid aan A's), vandaar dat ook de doorwerkende invloed van Gods consequente natuur op de wereld verwoord wordt in termen van ervaring ('prehensie').

De ervaring (het 'prehenderen') van Gods consequente natuur, dat is van de tot eenheid verzamelde en bewaarde wereld, beslaat al naargelang de aard van de 'waarnemer' een groter of kleiner stukje van dat 'mooist mogelijke alomvattende mozaïek'.

Het is een ervaring die een sterk persoonlijke kant kan hebben. Whitehead wijdt daar de laatste passages van *Pro-*

cess and Reality aan. Omdat eerdere fasen van ons eigen leven deel uitmaken van dit Zijnsgeheugen ('ook ik zit erin', om met Havel te spreken) kan het een ervaring zijn van onszelf terug te zien. Het voedt op die manier ons oordeel over onszelf (PR 351), het versterkt de beleving van de persoonlijke identiteit (PR 107 nt). Whitehead spreekt in *Process and Reality* van 'innerlijke rechter' (die de gedaante kan hebben van een onheils- en van een heilsfiguur), waarbij het aspect van de liefde onderstreept wordt: het is als het ware een jezelf terugzien door de ogen van iemand die van je houdt (cf. RM 148, PR 351).

In het latere *Adventures of Ideas* benadrukt Whitehead sterker het bovenpersoonlijke aspect dat inherent is aan het prehenderen van Gods consequente natuur. Hij gebruikt daar niet de uitdrukking 'Gods consequente natuur', maar spreekt van 'Adventure in the Universe as One', 'Unity of Adventure', 'Supreme Adventure', 'Harmony of Harmonies' of eenvoudigweg van 'Great Fact' of 'Final Fact' (AI 295, 296). En hij gebruikt met name het woord 'vrede' om de ervaring van die bewaarde en tot eenheid gebrachte wereld, van dit Final Fact, aan te duiden:

The immediate experience of this Final Fact [...] is the sense of Peace. (AI 296)

'Vrede' is de metafysische ervaring van de onvergankelijkheid en eenheid van alles (AI 285, 286); de ervaring dat de gerealiseerde gebeurtenissen van blijvende betekenis zijn (AI 291, Imm 698). Van deze 'ultieme intuïtie' (AI 292) zegt Whitehead:

Peace [...] It is not a hope for the future, nor is it an interest in present details. It is a broadening of feeling due to the emergence of some deep metaphysical insight, un verbalized and yet momentous in its coordination of values. Its first effect is *the removal of the stress of acquisitive feeling arising from the soul's preoccupation with itself. Thus Peace*

carries with it a surpassing of personality. There is an inversion of relative values. It is primarily a trust in the efficacy of Beauty. It is a sense that fineness of achievement is as if it were a key unlocking treasures that the narrow nature of things would keep remote. (A I 285, cursivering toegevoegd),

en even verder:

The experience of Peace is largely beyond the control of purpose. It comes as a gift. [...] It results in a wider sweep of conscious interest. It enlarges the field of attention. *Thus Peace is self-control at its widest, – at the width where the ‘self’ has been lost, and interest has been transferred to coordinations wider than personality.* (A I 285, cursivering toegevoegd).

De ervaring van *Peace*, als prehensie van Gods consequente natuur, is een diepe gewaarwording van het blijvende grote geheel en van jezelf als element daarin. Het is een gewaarwording die je overkomt, en die, zoals bovenstaande citaten laten zien, aanzet tot overstijging van de zelfgerichtheid. Whitehead spreekt van een ‘zest of self-forgetful transcendence’ (A I 296).

Hoewel de taal soms buitengewoon positief van toonzetting is, neemt dat niet weg dat Whitehead de notie ‘*peace*’ in nauwe samenhang denkt met ‘*tragedy*’:

The meaning of Peace is most clearly understood by considering it in its relation to the tragic issues which are essential in the nature of things. Peace is the understanding of tragedy, and at the same time its preservation. [...] It keeps vivid the sensitiveness to tragedy; and it sees the tragedy as a living agent persuading the world to aim at fineness beyond the faded level of surrounding fact. (A I 286)

Juist het in de peace-ervaring voorbij zien aan direct eigen geluk, juist de verbreding van de aandacht, zo eigen aan de peace-ervaring, maakt dat feiten gezien kunnen worden als wat ze niet zijn, maar zouden kunnen zijn. En dat is precies hoe Whitehead tragedie typeert, namelijk als: 'What might have been, and was not: What can be' (AI 286). Op die manier is tragedie een disclosure-ervaring, de ontsluiting van een ideaal dat als 'contrast-ervaring' (Schillebeeckx) ertoe aanzet het armetierig niveau van de feiten te boven te komen.

EROS EN PEACE

Zowel Gods primordiale natuur als Gods consequente natuur is in Whiteheads visie getekend door liefde. Maar het is een anders gerichte liefde. Waar de goddelijke Eros, zoals belichaamd in Gods primordiale natuur, een liefdesverlangen van God is gericht op de realisering van mogelijkheden ('yearning after concrete fact – no particular facts, but after some actuality' – PR 33), is de liefde die belichaamd wordt in Gods concrete volheid juist gericht op de particuliere werkelijke zijnden (AI 295).

Dit heeft verschillende accenten tot gevolg in de doorwerking van God op de wereld. Waar 'eros' precies de gebeurtenis als die gebeurtenis constitueert, door de voor die gebeurtenis beste mogelijkheid te laten voelen (en dus op het 'zelf' van die gebeurtenis betrekking heeft), is de glimp die wij af en toe opvangen van Gods consequente natuur nu net een ervaring (onder meer als 'peace' aangeduid) dat er meer is dan de eigen individuele gebeurtenis, dan het eigen zelf. Het streven naar een eigen maximale ervaringsintensiteit, dat het door Gods primordiale natuur bemiddelde initiële doel voor een belangrijk deel kenmerkt, kan op die manier soms overstegen worden in de meer omvattende ervaring ontleend aan Gods consequente natuur:

Its [Peace's] first effect is the removal of the stress of acquisitive feeling arising from the soul's preoccupation with itself, (A I 285)

Peace impliceert aldus het verlangen naar een overstijgen van het eigen geluk (A I 295-296). Vandaar dat Whitehead kan zeggen dat Peace enigszins op gespannen voet met Eros staat ('It is somewhat at variance with the notion of Eros' – A I 284).

Er zijn wel meer redenen waarom Whitehead dat kan zeggen: het heeft niet alleen met dat verschil in gerichtheid van het verlangen te maken, zelf-gericht of het zelf transcenderend, het heeft ook met onrust en rust te maken. De Eros is bij uitstek het principe van onrust, het verlangen waardoor dingen gaan gebeuren; en de ervaring van Peace heeft meer een onrust en turbulentie dempend karakter (A I 285), zoals ook te horen was in de tekst van Havel: een weten dat het gezien wordt, een besef dat niet alles maar komt en gaat, doch op een of andere manier een permanentie verkrijgt. Overigens waarschuwt Whitehead hier voor een misverstand: Peace betekent niet de introductie van remming, maar juist het weghalen ervan, want het is het openbreken van de remmende gevoelloosheid ('anaesthesia') en niet het verkleinen maar het vergroten van het veld van aandacht (A I 285). Dus ook in de notie van Peace hoort Whitehead de '*life and motion*' van Plato mee.

Beide redenen worden aangeroerd in de volgende passage:

The experience of Peace is largely beyond the control of purpose. It comes as a gift. The deliberate aim at Peace easily passes into its bastard substitute, Anaesthesia. In other words, in the place of a quality of 'life and motion', there is substituted their destruction. Thus Peace is the removal of inhibition and not its introduction. It results in a wider sweep of conscious interest. It enlarges the field of atten-

tion. Thus Peace is self-control at its widest, – at the width where the ‘self’ has been lost, and interest has been transferred to coordinations wider than personality. (A I 285)

Al zit er op deze manier een zekere spanning tussen Eros en Peace, toch brengt Whitehead ze *niet* naar voren als tegenstelling. Hij volgt dus niet het met name in het protestantse denken gangbaar geworden dualistische model waarin eros staat voor baatzuchtige, van God weg leidende begeerte en agapè voor onbaatzuchtige, zelfoverstijgende, christelijke liefde.⁵ Een onderscheid dat ook geen recht doet aan Plato’s interpretatie van eros, die naast een aspect van zelfvervulling ook een aspect van zelfoverstijging kent.

Whiteheads visie op Eros en Peace is in deze zin duidelijk in lijn met Plato: hoewel Peace een zelfoverstijgend aspect kent dat hij (meestal) niet toeschrijft aan Eros, ziet Whitehead *zelfvervulling* en *zelfoverstijging* niet antithetisch, doch veeleer positief op elkaar betrokken. Want de zelfoverstijging waartoe de immanentie van het ‘Grote Feit’ verlokt impliceert géén uitdoven van het zelf.

Wat hij met de notie van Peace tot uitdrukking poogt te brengen, is de ervaring dat alle elementen behouden blijven, dat alles er blijvend toe doet. Het rusteloos najagen van het eigen geluk wordt zo gekalmeerd en afgezwakt (A I 285), niet omdat het ‘zelf’ er niet meer toe doet, maar omdat ingezien wordt dat *alles* ertoe doet, omdat beseft wordt dat ook zónder het nagejaagde succes het zelf als element behouden blijft (R M 77, A I 67, Imm 698), omdat ingezien wordt dat juist in het een plaats innemen die past bij een groter geheel de eigen sterkte gestalte kan krijgen. Whitehead insisteert erop dat jezelf inzetten als middel voor een groter doel niet hoeft te impliceren dat daarmee het zelf niet meer als een on-middellijke waarde zou worden gezien. Zo stelt hij in *Process and Reality*:

The function of being a means is not disjoined from the function of being an end. The sense of worth beyond itself

is immediately enjoyed as an overpowering element in the individual self-attainment. (PR 350)

En reeds eerder in *Religion in the Making*:

God is that function in the world by reason of which our purposes are directed to ends which in our own consciousness are impartial as to our own interests. He is that element in life in virtue of which judgment stretches beyond facts of existence to values of existence. He is that element in virtue of which our purposes extend beyond values for ourselves to values for others. He is that element in virtue of which the attainment of such a value for others transforms itself into a value for ourselves. (R M 151-152)

Het op elkaar betrokken zijn van Eros en Peace komt natuurlijk ook tot uitdrukking in het feit dat het voor Whitehead twee ervaringen zijn die hun bron hebben in God. De invloed van God als 'supreme adventure' of 'final beauty' is waar de ervaring van Peace voor staat, maar daar wordt in de voorlaatste alinea van *Adventures of Ideas* de initiële Eros expliciet bij ingesloten:

...the notion of Transcendence, the feeling essential for Adventure, Zest, and Peace. This feeling requires for its understanding that we supplement the notion of the Eros by including it in the concept of an Adventure in the Universe as One. [...] It is the immanence of the Great Fact including this initial Eros and this final Beauty which constitutes the zest of self-forgetful transcendence belonging to Civilization at its height. (A I 295-296).

Eerder stelden we: Wat God ‘doet’ is ‘verlangen wekken’. Maar het is aan het gebeuren zélf om de als meest attractief gevoelde richting te concretiseren en te modificeren tot werkelijkheid. Dit betekent dat ten aanzien van ieder gebeuren er schematisch drie van invloed zijnde factoren zijn te onderscheiden:

- *het verleden*: de verleden feiten waaruit het nieuwe gebeuren zich moet vormen en die zodoende conditioneren wat mogelijk is;
- *Gods immanentie*, zowel naar zijn primordiale als naar zijn consequente kant, die gerelateerd aan de feitelijke situatie laat mee-voelen wat wenselijk is en dat doet begeren, zodat het voor het daarmee geconstitueerde gebeuren het eigen *subjectief gevoelde doel* is;
- en dat *nieuwe gebeuren zelf* dat zich uit die gegevens en, meer of minder, overeenkomstig het aan God ontleende subjectieve doel tot werkelijkheid concretiseert.

Het aan God ontleende verlangen, het subjectieve doel, is dus geen blauwdruk die vervolgens alleen nog maar uitgevoerd hoeft te worden. Nee, het is een verlangen naar iets wat nog niet is, dat daarom ook niet concreet kan zijn, en dat de wordende gebeurtenis alleen door het maken van beslissingen (*decisions* als afsnijdingen) tot concrete werkelijkheid kan brengen.

Deze drieslag aan factoren heeft diverse consequenties. Het betekent dat een gang van zaken nooit terug te voeren is op één van die drie, want het zijn altijd die drie factoren samen die in iedere gebeurtenis meespelen. Hoewel de woorden als ‘Gods lokken’ en ‘aan God ontleend begin-doel’ nu veelvuldig geklonken hebben, kun je volgens deze visie nergens Gods wil in de gebeurtenissen tegenkomen, want ten eerste zit er altijd al de vervorming in dat de *gebeurtenis zelf* het uiteindelijk altijd nog zus of zo beslist, maar bovendien is het altijd Gods ‘wil’/ Gods aanbod van de beste mogelijkheid *voor die specifieke situatie*, maar die

specifieke situatie kan wel ontzettend beroerd zijn. Dus Whitehead noemt het niet absoluut 'het beste', maar contextueel 'het beste voor die impasse' (PR 244).

Zoals een dokter bij het zien van een vreselijk geïnfecteerd been het het beste kan vinden dat dit been geamputeerd wordt, zonder dat dit de conclusie rechtvaardigt dat voor die arts amputatie het hoogste goed is of datgene is wat zij eigenlijk wil, *zo is ook Gods eigenlijke willen (Gods doel, Gods motief) op geen enkele manier rechtstreeks uit de wereldlijke gebeurtenissen af te leiden, noch aan hoe ze feitelijk gaan noch aan hoe ze willen gaan.*

We kunnen God dus nooit anders dan incognito tegenkomen – niet tegenkomen dus. Dat is een belangrijk gevolg van het feit dat Whiteheads visie organicistisch van aard is, en niet mechanistisch.

NATUURLIJK GODSVERLANGEN

In het denken over Eros en het natuurlijk godsverlangen bleek het interessant om de filosofie van Whitehead nader te bezien, omdat daarin sprake is van een verlangen naar God in mensen, maar ook in de natuur in de brede zin van het woord, een verlangen dat uiteindelijk gebaseerd is op een verlangen van en in God zelf.

De door Whitehead ontwikkelde visie op dit godsverlangen is niet dat iets eerst bestaat en vervolgens in een 'hooggestemd' of 'diepzinnig' moment iets ervaart van een verlangen naar God, nee, het verlangen van/naar God is constitutief voor het feit van het bestaan zelf.

Wat dit voor mij interessant maakt, is dat deze conceptualisering van Whitehead niet allerlei kenmerken met zich meebrengt die je gemakkelijk met een notie als 'natuurlijk godsverlangen' zou verbinden. Het is niet een toegang tot het goddelijke gedacht als één overkoepelend doel of één grootste goed voor alles en iedereen. God als 'object of desire' neemt de conflictueuze pluraliteit van de wereld niet

weg. God als 'object of desire' neemt ook de vrijheid en autonomie van de wereldlijke entiteiten niet weg, doch is integendeel juist de mogelijksvoorwaarde van hun autonoom subject-zijn (PR 244).

Whitehead breekt met sommige typische aspecten van het klassieke theïstische godsconcept: God is niet onveranderlijk, niet onlijdelijk, God is niet zelfgenoegzaam, want hunkert naar het werkelijkheid worden van mogelijkheden, die enkel door de wereld gerealiseerd kunnen worden, er is tragiek in God, er is eenheid en pluraliteit in God. Daarnaast echter behoudt Whitehead hét kenmerk dat theïsme onderscheidt van atheïsme of pantheïsme of deïsme: Gods liefhebbende en actieve betrokkenheid bij het concrete altijd voortgaande gebeuren van de wereld.

Met deze originele verwerking van het platoonse grondbegrip Eros heeft Whitehead een interessante en uitdagende nieuwe voetnoot geschreven bij het werk van Plato.

Geciteerde werken van Whitehead met hun gebruikelijke afkorting:

- A.N. Whitehead, *Religion in the Making*, Meridian, New York 1960 (1e ed. 1926). (= RM).
- , *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, Free Press, New York 1978 (Corrected edition, ed. by D.R. Griffin & D.W. Sherburne) (1e ed. 1929). (= PR).
- , *Adventures of Ideas*, Free Press, New York 1967 (1e ed. 1933). (= AI).
- , *Modes of Thought*, Free Press, New York 1968 (1e ed. 1938). (= MT).
- , 'Immortality', in: P.A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Alfred North Whitehead*, Tudor, New York 1951, 682-700 (1e ed. 1941). (= Imm).

NOTEN

- 1 Waar hier en in het vervolg sprake is van God die een doel geeft, mag niet uit het oog worden verloren dat het steeds God zélf is die 'object of desire' is, zij het steeds in een ander particulier perspectief.
- 2 Over Whiteheads afwijzen van impositie zie: Palmyre Oomen, 'Immanence and Divine Persuasion: Whitehead's Provocative View on the Laws of Nature', in: G.J.Y. Debrock (ed.), *Process Pragmatism: Essays on a Quiet Philosophical Revolution* (Rodopi Press, Amsterdam/New York), p. 87-102.
- 3 Whitehead wijdt een lange passage aan voors en tegens van mogelijke alternatieve termen (appetition, intuition, vision, envisagement) om uiteindelijk de minste bezwaren te zien in de term appetition, omdat die term beter 'the deficiency in God's primordial nature' tot uitdrukking brengt dan de in sommige opzichten aantrekkelijker term 'vision' (PR 32-34).
- 4 Václav Havel, *Brieven aan Olga. Overdenkingen uit de gevangenis*, Fontein, Baarn 1989.
- 5 Voor de antithetische kenschetsing van 'agapè' en 'eros' kan het gelijknamige boek van de lutherse theoloog Anders Nygren model staan, oorspronkelijk gepubliceerd in 1930-1936. Zie voor deze thematiek ook de introductie van Rudi te Velde.